

Eschatologický hlas z konce 19. století

(Jakub Arbes: *Poslední dnové lidstva*)

BOŽENA PLÁNSKÁ

Součástí, a mnohdy i určujícím proudem české i světové literatury konce 19. století, doby v Evropě celkem klidné a hospodářsky prosperující, je pocit nesnesitelnosti a marnosti života, tušení blízkého konce, prognostika nadcházejících nutných změn, jejichž očekávání je poznamenáno jak nepodloženými nadějemi, tak i takřka beznadějnou skepsí. Soudobý svět se v literatuře jeví jako místo nepřející životu, kde vše, bytosti, názory, myšlenky, postoje i vztahy, které by podle přirozeného lidského cítění měly růst, vzkvétat, nabývat na prostoru i respektu, naopak hynou, jsou ničeny či alespoň vysmívány.

Arbesovo předposlední romaneto z roku 1895 *Poslední dnové lidstva* do tohoto scénáře zapadá svým dějem, nikoliv svým významovým vyústěním. Nazvali jsme svůj příspěvek eschatologickým hlasem, abychom naznačili, že text romaneta se nepropadá do frenézie zmaru, ale strukturuje segmenty katastrofy do změny, a tedy do východiska, jež ve své materiální podobě (změna chemického složení vzduchu) je jistě utopickou konstrukcí, i když ve významu změny atmosféry obklopující lidský život svou nepopíratelnou funkci má, ve svém myšlenkovém vyústění, v němž formuluje nejpřednější povinnost člověka: „[...] žít a působit dle jediné správného kompasu života: nepředpojatého názoru v svět...“¹, může snad být i pro současnost inspirující.

Většina Arbesových romanet, ale i celá řada jeho jiných děl, se až s obsedantní vytrvalostí vrací k roku 1848 jako k nejvážnější a za dobu jeho relativně dlouhého života nikdy nepřekonané naději na společenskou proměnu, jejímž základním jmenovatelem by měl být zřetel k lidskosti společenských poměrů, respekt k člověku, jeho duchovním i materiálním potřebám, jeho svobodě a důstojnosti.

Snad právě předčasný a hlavně násilný zmar těchto nadějí, nemožnost, aby se myšlenky, které se zde objevily, mohly střetnout s každodenní praxí a buď potvrdit svou oprávněnost, nebo jako nerealistické a neodpovídající organickému vývoji společnosti být překonány či opuštěny, způsobil, že dalších padesát let je

¹ Jakub Arbes: *Poslední dnové lidstva*, Praha, Vyšehrad 1985, str. 238. Další citáty podle tohoto vydání.

osmačtyřicátnické období Arbesem vnímáno jako nezhojená rána, jejíž důsledky přetvořují a především znetvořují přítomnost. Nízké hodnocení a stísňené prožívání přítomnosti tedy jako by volá po úvahách o nápravě, eventuálně i po nápravných činech.

Úběžnou, divinační postavou romaneta *Poslední dnové lidstva* je historická osoba hraběte Jiřího Buquoye. Šlechtický přírodovědec, národohospodář a filozof představuje jistou metu, sumu; šíří svých zájmů a hloubkou vzdělání vytváří pravděpodobnostní rámec budoucí proměny lidské společnosti na základě pochopení přírodních i lidských zákonitostí a potřeb. Jako osobnost je Buquoy schopen jak politického vystoupení při pádu Metternichově, tak i kontemplativního samotářského života.

Jeho myšlenky, postoje a názory představují v textu jistou maximální míru, to nejlepší, nejhodnotnější, co lze v daném okamžiku, ale i v širší historické perspektivě nalézt, s čím se ztotožnit, a vytvářejí tak prostor, folio, kterým jsou poměřovány ostatní postavy.

Dobový názorový eklekticismus, spoléhající se na ne vždy přesně pochopené spekulativní metafyzické filozofické koncepce a konstrukce, zosobněný kavárenskou stolní společností mladých literátů a studentů, se ve vizi jednoho z debatérů podobá oživlé hře v šachy mezi Faustem a Mefistem. „Úšklebné vítězná slova“ (140) Mefistova jako by glosovala marnost troufalých vzletů lidského ducha, jenž odmítá vidět svá omezení. Ukončení rozpravy samotným stárnoucím Buquoyem poukazuje na prvořadost praktické politické a společenské práce a důležitost „poctivé snahy po vystižení pravdy“ (147).

Bezprostředně či zprostředkovaně se Buquoyův vliv a odkaz týká čtyř postav, jejichž prolínající se osudy tvoří vlastní obsah romaneta. Bratři Vamberečtí, Filip a Ondřej, učitel a kněz, nejmenovaná, společensky relativně vysoce postavená žena a personální vypravěč. Každý z nich představuje zvláštní vztah k buquoyenskému, tedy eschatologickému tématu, tedy k problému konce a proměny, konečné proměny, jež zahlučuje rozpory vnitřní i vnější. Každá z postav se této proměně blíží, míra a způsob jejich selhání pak jsou korelátem jejich lidské nedokonalosti.

Všichni čtyři protagonisté jsou doslova dětmi roku 1848. Mají totiž dětský či mladický zážitek ostřelování Prahy, jsou tedy formováni obrazy násilí, zmaru a smrtelného nebezpečí, které zažili pospolu na stejném místě. Jejich druhé setkání, kterým romaneto začíná a od něhož se děj romaneta rozvíjí, se odehrává asi po třiceti letech v pražském kajetánském chrámu, kde ovšem již nežijící Filip Vamberecký je pouze vzpomenut při záměně za svého bratra.

Každá z této čtveřice postav má svou vlastní psychickou kresbu a životní běh, přesto svým převážným tíhnutím a zase mezerami ve svém povahopisu se

vzájemně pozoruhodně doplňují, jako by tvořily jednu bytost, jejíž rozum, citění, vnímání a intuice, a to jak v jejím plném projevu, tak i v deformaci, je zvlášť zosobněna v každém z nich. Nejde o to, že by Arbesovy postavy byly symboly těchto základních lidských mohutností, spíše jsou „člověkem citu“, „člověkem rozumu“ atd. Míra či způsob pokřivení či selhání těchto mohutností pak dávají obraz Arbesovy představy o podobě dobově podmíněné existenciální nouze lidské bytosti, nouze, která nedovoluje, aby se člověk plně a svobodně rozvinul ve všech svých latencích.

Vůdčími, určujícími postavami čtveřice jsou bratři Ondřej a Filip Vamberečtí, jejichž křestní jména jsou hned v prvním výjevu romaneta uvedena do souvislosti s biblickými apoštoly. Zmínku o obou nacházíme v Janovi:

Někteří z poutníků, kteří se přišli o svátcích klanět Bohu, byli Řekové. Ti přistoupili k Filipovi, který byl z Betsaidy v Galileji a prosili ho: „Pane, rádi bychom viděli Ježíše.“ Filip šel a řekl to Ondřejovi, Ondřej a Filip to šli říci Ježíšovi. Ježíš jim odpověděl: Přišla hodina, aby byl oslaven Syn člověka.

(J 12,20–23)

Jsou to tedy ti, kteří neznalým příchozím, cizincům, zprostředkovávají poznání pravdy či nejvyšších skutečností.

Ondřej Vambeřický, člověk rozumu, úsudku, ale i skepse, je knězem, dokonce členem tovaryšstva Ježíšova. Právě jemu se dostalo přímého intelektuálního zasvěcení od samotného Jiřího Buquoye, pro kterého nějaký čas pracoval jako tajemník a jehož odkaz ve formě starého, těžko čitelného rukopisu předává dál. Vypravěč v roli vnímavého posluchače se sice nechává unést kněžovou charismatickou osobností, neujde mu však, že kněžův černý talár nemůže zakrýt často opakovaný charakteristický pohyb páterovy ruky, která jako by ve chvílích bezděčného bubnování o podložku představovala jakousi odloučenou, o sobě nevědoucí část jeho osobnosti. Je to také právě tato ruka, jejíž pohybové kreace při zpovědi jsou výrazem kněžovy neschopnosti pochopit druhého člověka jinak než jako pouhý objekt experimentu, která je zasažena smrtícím bleskem. Jistý rys selhání Ondřejovy životní volby i osobnosti je obsažen i v žádosti jeho řádových spolubratří, aby za důvod jeho smrti byla prohlášena mrtvice. Způsob jeho smrti je mu tedy odcizen, stejně tak, jako on sám byl odcizen živé přírodě a volnému životu.

Druhý z obou bratří, Filip, se narodil, když jeho starší bratr „rozum bral“, je tedy asi o patnáct let mladší, a zároveň spolu s nepojmenovanou ženou a vypravěčem tvoří vrstevnický trojlístek. Filip je učitel, jehož cit do hloubi raněný

smrti milované ženy nachází svůj výraz v hudbě a posléze v přátelství k ženě. Právě on přináší do textu romaneta myšlenky o nevztahovačné a neprojekční podobě lidského štěstí:

Nechť namlouvá si bláhový člověk sebepřesvědčivěji, že štěstí jeho závisí na té nebo oné libůstce, vždy dožije se zklamání, vždy dříve nebo později se přesvědčí, že všechny tretky života fyzického neuspokojují nežli dočasně – mnohdy jen na chvíli a začasté na pouhý okamžik; přesvědčí se, že vždy dostavuje se posléze únava, rozmrzelost a roztrpčenost. Nechť pachtí se člověk po čemkoli toho druhu, nikdy nedojde upokojení; neboť člověk nemůže být šťastným nežli sám v sobě [...]

(86)

Nejnáročnější postulát svého života, že totiž blaho druhého člověka je pro něho blahem nejvyšším, je však schopen přijmout jen v estetické rovině. Postaven v životě před tento nárok, zklamává sebe i druhého člověka, svůj život láme do nebytí smrti, ženin život do ještě hrůznějšího nebytí šílenství. Jeho rudé vlasy signalizují schopnost oběti, ale i schopnost obětovat druhé.

Šedý závoj a opojně šustící černé hedvábné šaty ženy beze jména kryjí tvořivou intuici zmarněnou a zneužitou jak společensky ctižádostivým manželem (ne nadarmo se jmenuje Karel), tak i ne dost ohleduplným a vcítění schopným přítelem. Šílenství, vnějšně projeveno nevhodně koketní červenou kamélií ve vlasech a bílými, na nevěstu marně upomínajícími šaty, je hlubší o ženinu neschopnost oprostit od společenských i citových předsudků své mateřství a jako své životní poslání přijmout do svého života syna, ať již je jeho otcem kdokoli. Její bezejmennost je právě výrazem tohoto sebedestruktivního životního postoje.

Vypravěčově vnímavosti lze máloco vyčíst. Provádí čtenáře po příběhu s citem pro tvar i míru, s intuicí odhalující skrytá hnutí lidského nitra, traktuje myšlenky s břitkou inteligencí i přesným výrazem. Jeho chvíle slabosti přichází až po skončení příběhu, kdy jako jediný dosud žijící ze čtyř aktérů romaneta drží v ruce těžko čitelný Buquoyův rukopis a je na něm, aby jeho rozluštěním uchoval myšlenky v něm ukryté i budoucím generacím.

A právě v této chvíli se náš vypravěč a bedlivý pozorovatel noří do sladkého spánku, do snu, v němž si nechává zdát o ráji na zemi, kde jsou lidé k sobě ohleduplní a vstřícní, kde žádný problém člověka nezneklidňuje či neotupuje. Až varovné snové zjevení pátera Vambeřického jako připomenutí úkolu, který ještě na vypravěče čeká, jej probere z luzných, ale skutečnosti vzdálených vidin.

A poselství Jiřího Buquoye – a tedy Arbesova suma?

[...] já vím, miliony vzdělců a učenců, kteří slouží státu nebo církvi, domnívají se žít a působit dle diktátu nepředpojatého názoru v světě, a zatím při všech svých vzácných vědomostech žijí a působí – dle vyrudlých tradic a šablon [...] Ba více – já jsem přesvědčen, že největší část hoře, žalů, útrap a bolestí společenských a jiných připravuje lidstvu necitná ukrutnost oněch, kdož osobují sobě a budou sobě i nadále osobovat právo zasáhat do přirozeného rozvoje kultury lidské – s předpojatým názorem v světě [...]

(239)

Vypravěčovo závěrečné postesknutí, že tato slova jsou již osmdesát let zapomenuta, je jistě vyrovnáno faktem, že on sám právě svým romanetem je z tohoto zapomenutí vyzvedá.